

Zászlók, konzerválásuk és restaurálásuk

Mátéfy Györk

A múzeumi műtárgyak között előkelő helyet foglalnak el a különféle típusú zászlók és lobogók. Közülük számosan több száz évet is megéltek, esetenként részt vettek hadi eseményekben, csatákban. E zászlók alapanyagai könnyen megsemmisülő, szerves anyagokból készültek (selyem, len - utóbbiakat nevezték bakacsín zászlóknak), és az idő múlása, a különféle bánásmódok, a használat, a raktározás stb. mind-mind nyomot hagytak rajtuk. Ahhoz, hogy megfelelő módon kezdjük el egy-egy darab állagának megőrzését, konzerválását, restaurálását, szólnunk kell magukról a zászlókról, mint műtárgyakról, keletkezésükről, történetükről, anyagaikról, funkciójukról.

A zászló (latinul: vexillum)

Általában színes, címerrel vagy egyéb jelképpel ellátott jelvény, rúdra erősítve. Használata már az ókorban elterjedt és főként a hadviselésben volt fontos szerepe. A *hadi* zászlók az egykori katonai jelképekből alakultak ki, feladatuk az volt, hogy mutassák a csapat menetirányát, ezért mindig annak élén hordozták a zászlóvivők. Minden csapatnak saját zászlaja volt és a csapatoknak egy közös zászlaja.

A zászlók, formájukat tekintve, már a 9. században mai alakjukra emlékeztettek. Általában négyszögletes formájúak, textilanyaguk közvetlenül a zászlórúdra van erősítve, azzal egyetlen egységet alkot. Elnevezése németül: Banner, franciául: banniere, olaszul: bandiera, angolul: flag.

A lobogó

Textilanyaga gyűrűkre, - esetenként - mozgó kereszt-rúdra van erősítve, s egy zsinórral húzzák fel a zászlórúdra (zászlófelvonás). Elnevezése németül: Flagge.

A zászló kialakulásának rövid története

A zászlók kialakulásáról, történetéről kevés írásos dokumentum létezik, magyar nyelven még kevesebb. Néhány dolgozatban olvashatunk róluk a 19. sz. végén, majd a 20. sz. elején és a század utolsó évtizedeiben. Az 1977-es nemzetközi zászlókonzerválási szimpóziumon megvitatták a zászlóleírás szabályait is, majd külön kötetben, 1980-ban Amsterdamban ki is adták. Pandula Attila 1986-ban jelentette meg "Vexillologia" című munkáját, melyben a zászló kialakulásáról, benne a magyar zászló történetéről is megemlékezik.

A zászlónak - mint szimbólumnak - a használata nagy jelentőségű volt már a kezdetekben. A középkori magyar *királyi* zászló egyúttal *országzászlóként* is funkcionált (kezdetben valószínűleg vörös színű lehetett). E zászlóra a 12. században került rá az ezüstsínű ketős kereszt. Egyidejűleg már a magyar főuraknak is volt saját, családi címerükkel díszített zászlaja. A 13. században alakult ki a vörös-fehér (Árpád-sávós) magyar zászló, igazodva az ország címeréhez (a címeres zászlót nevezik olaszul bandierának).

Az Anjou-királyok korában az uralkodók saját nemzeti színeiket alkalmazták (kék alapon aranszínű liliumokkal) az ország és saját zászlajukon, egyesítve az Árpád kori (vörös-fehér) színekkel. A 14. században elterjedt a festett zászlók használata, a király jó nevű festőket alkalmazott udvarában e célra. A 15. századi címerábrázolások már művészi színvonalon kivitelezettek. A **főúri zászlók**, a nemesi *vármegyék* és egyes *zászlósurak* zászlain szerepeltek csupán a magyar vörös-fehér színek és címerábrázolások. Mátyás királyunk korában selyemből készített, arany- és ezüstonallal hímzett, festett zászlók készültek az udvar számára. Ekkorra már meglehetősen általános gyakorlattá vált a zászlóknak - mint kitüntetéseknek - az ajándékozása is. 1488-ban Bécs városa ajándékozott az uralkodó számára vörös színű zászlót, melyre a neves Hans Rad festőművésszel festették rá Mátyás király és Beatrix címerét. A 14-15. században általánossá vált azoknak a festőknek, kézműveseknek - köztük a zászlókészítőknek - a megjelenése, akiknek legfontosabb tevékenysége a különféle zászlók és címerek elkészítése volt. Sőt, a 15. század elején megjelentek az első művészeti céhek is.

A 16. században módosult a zászlók formája, "lobogójuk" meghosszabbodott és fecskefarokban végződött. Egyúttal, a 16. század második felétől elkezdték alkalmazni a magyar zászlókon a hagyományos vörös és fehér színek mellett a zöldet is. - Egy 1557-ből származó tornaképen már együtt ábrázolták a piros-fehérezöld színeket. - A mohácsi vész után országzászlónk a Habsburg királyi zászló lett, teljesen megszűnt addigi magyar karaktere, elnémetesedtek hadi zászlóink is.

1601-ben Báthory Zsigmondnak ajándékozott a török szultán egy magyar nemzeti színekkel díszített zászlót. - A Habsburgok uralkodása alatt csak nagyon ritka, kivételes alkalmakkor kerültek elő a hagyományos magyar zászlók (pl. koronázáskor vagy tornajátékokon)

és csupán Báthory és II. Rákóczi Ferenc fejedelmünk zászlain szerepeltek a magyar színek és jelvények.

A 17-18. században jelentős zászlókészítő és képiró céhek alakultak, működtek Magyarország és Erdély területén (a zászlófestőket nevezték képiróknak). A 18. században pedig már a nemesek temetésein is megjelentek a festett, családi címeres zászlók. Széles körben terjedt el a festett, hímzett zászlók használata és nem csupán a főúri, nemesi udvarokban, hanem a városi polgárság körében is (*megyei, városi zászlók, templomi, egyházi zászlók, egyesületek, társaságok zászlói, céhzászlók, hajózászlók, kereskedelmi zászlók, ún. díszzászlók* stb.). - Jelentős képiró céhek működtek Rákóczi korában Kassán, Lőcsén, Nagyszébenben és Nagybányán. - Mária Terézia 1766-os rendelete előírta a zászlók díszítését és a megyék csapatainak zászlóin egyik oldalon szerepelnie kellett a csapatot kiállító megye címerének is.

A magyar *nemzeti* zászló (a trikolór) az 1848-as forradalom idejében került bevezetésre. A nemzetőrszázadok, zászlóaljok számára a honleányok varrták és hímezték a *csapatzászlókat*. A festett *nemzetőrszászlókat* egy kormányrendelet alapján készítették: előlapján az országcímer, hátlapján a delegáló megye címerét kellett ábrázolni. Hasonlóak voltak a *honvédség* zászlói is, de ezeken a megyecímer helyett Szűz Mária (a Madonna) szerepelt. - A 17-18. században az egész Kárpát-medencében kedvelté vált a Patrona Hungariae (Szűz Mária) ábrázolása együtt a magyar Szent Koronával, a *céhzászlókon* az egyik oldalon általában ez szerepelt.

Az *"állami lobogót"* az 1848: XXI. tc. 2. §-a alapján kötelező volt minden hazai középületen, és közintézetben kitűzni. - A magyar nemzeti színek és a címerhasználat az 1867-es kiegyezés alkalmával "némi" módosítással (az osztrák birodalmi sassal) került hivatalosan visszaállításra 1918-ig (a közös hadsereg zászlóin). Az 1907: XXVII. tc. 17. §-a szerint nemzeti ünnepeinken a magyar nemzeti címeres zászlót kellett kitűzni az iskolaépületekre, és rendeletekkel szabályozták az állami zászló használatát, valamint a honvédcapatok zászlóinak kijáró tiszteletadást is. - 1919-ben a vörös zászló került bevezetésre, majd a Horthy-rendszer alatt ismét visszaállították az eredeti koronás, de kiscímeres zászlót, egészen 1945-ig. Ezt követően - 1949-ig - a Kossuth - címeres zászlót használtuk. 1949-ben új országcímer került a zászló közepére 1957-ig, majd 1959-ig ismét címerváltozás történt, 1989-ig. Az ún. rendszerváltás után újból visszakerült a koronás, Kossuth-címeres zászló használata. - A nyilvánosan kitűzött állami zászlók, címerek, polgári és katonai zászlók vagy címerek bármilyen módon történő megrongálása, bepiszkitása hosszú évszázadokon keresztül súlyos büntettnek minősült, pénzbüntetést és elzárást, bebörtönzést vont maga után. Egyúttal, tiltott volt az olyan zászlók, címerek, jelvények nyilvános használata, árusítása, terjesztése, amelyek az állam és intézményei ellen irányultak.

A zászlókonzerválás és restaurálás általános célkitűzései

A textilkonzerválás és restaurálás legkomplikáltabb feladata a zászlók, elsősorban a festett, nem kevésbé a hímzett zászlókkal való munkálatok elvégzése. - Ahhoz hogy ezeket az érzékeny műtárgyakat megmentjük a jövő számára, komoly és alapos technikai (készítés-, konzerválás- és restaurálás- technikai), műtárgyvédelmi ismeretekre van szükségünk. Nem kevésbé, szükséges a zászlók keletkezésének, történetének, funkciójának ismerete is, a korábbi javítások felismerése és egyéb, sokoldalú megközelítése a konkrét műtárgynak, hogy restauráletikai, művészettörténeti, múzeológiai szempontból helyesen dönthessünk az elvégzendő műveletek helyességéről, egyúttal lehetővé tegyük az esetleges későbbi történeti stb. kutatások számára az eredeti jellemzők módosítás nélküli megőrzését.

A legösszetettebb feladat a festett zászlók konzerválása és restaurálása, mégpedig azért, mert a festett és a festetlen textíliákkal történő műveletek, eljárások teljesen eltérő munkálatokat igényelnek. Ezen túlmenően, már a készítéskor megtörténhetett, hogy a festéshez gyengébb, rosszabb minőségű festékanyagot alkalmaztak. Másképpen viselkedik a festetlen textília és másképpen a festékanyaggal fedett felület és idővel a festett anyagban a szomszédos területétől eltérő kémiai változások következhetnek be. A festékanyagban lévő alkotórészek (ún. gyanta, olaj) károsítják a textília anyagát. Használat közben a zászló festett és festetlen textilfelülete a külső tényezők hatására és a használatból eredően különbözőképpen károsodnak.

Mint a fentiekből következik, egy festett zászló restaurálásához részben magas fokú textilrestaurátori, konzervátori ismeretekre van szükség, másrészt, hasonló szintű festményrestaurátori ismeretekre, gyakorlatra, melyhez még az a követelmény is hozzájárul, hogy a zászlónál nem mindig lehet a vászonra festett kép restaurálásánál alkalmazott módszereket hasznosítani. A kétféle típusú műtárgy funkciójával szembeni elvárások ugyanis meglehetősen eltérőek (a textilre festett kép statikus, míg a zászlón lévő festett részeknek rugalmasan mozgathatónak, lebeghetőnek, azaz, flexibilisnek kell maradnia). - Bonyolítja az eljárást még az a tény is, hogy az egyes festett részek, képek kivitelezése eltérő lehet, ugyanis a festett rész lehet az alaptextilből kiemelhető vagy magára az alapra festett. A kiemelhető kép konzerválása, restaurálása hasonló a vászonra festett képéhez, míg a zászlóalapra festett képnél biztosítani szükséges, hogy a zászlóval együtt "mozoghasson" anélkül, hogy a festett rész sérülne, károsodna.

A zászlók - így a festett zászlók is - általában valamilyen hímzett feliratozással, díszítéssel is bírhatnak, amelynek anyaga (selyem- vagy fémfonal) szintén komoly problémát okozhat a szakember számára. A hímzett rész másképpen viselkedik, mint az alaptextil. Ráadásul, a minták vagy betűszarak közötti, körüli részek meghúzódhatnak, ráncosakká válhatnak, a hímzés kipöröghet vagy a körülötte lévő alaptextil semmisül meg a különféle károsító tényezők következtében.

1. kép. Karancssági lobogó a restaurálás előtt

2. kép. Karancssági lobogó a restaurálás után

3. kép. Az előkészített, behelyezésre váró kiegészítés

4. kép. A behelyezett kiegészítés

Más-más eljárást igényel a szerves anyagból készült hímzőfonal és a fémfonal (arany, ezüst, réz) kezelése. A hímzéssel azonos fonalból készülnek a zászlók díszítő rojtjai, bojtjai, a járulékos szalagok kezelése is eltérő bánásmódot igényel.

A fentiekből kitűnik, hogy a készítéstechnika, a felhasznált anyagok külön-külön mindegyik és együttesen is, befolyásolják egy-egy zászló konzerválását, restaurálását. Es akkor még nem tértünk ki arra, hogy hol is legyen az a határvonal, ahol el kell döntenünk, hogy mit és meddig ajánlatos kiegészíteni, azért, hogy a zászló történeti dokumentumértékét ne veszélyeztessük (nem ajánlatos, pl. a hadi események során szerzett golyónyomokat, perzseléseket eltüntetni). - Számos egyéb tényezőre is figyelemmel kell lenni, mielőtt egy zászló (lobogó) konzerválásához, restaurálásához hozzákezdünk. Pontosabban, mindenképp előtte egy részletes konzerválási, restaurálási tervet kell készítenünk, amelyben a tárgy állapotát, az elvégzendő munkákat, felhasználandó anyagokat, az egyes fázisok sorrendjét és egyéb, a témával kapcsolatos tevékenységet előre, írásban rögzítjük.

A zászlókonzerválás és restaurálás lehetséges módjai

1. Varrókonzerválás

a./varrókonzerválás alátámasztással

Alkalmazott öltésnemek:

- előöltés
- lefogó öltés
- élbevarrás.

Problémák:

- egylapos zászlónál az egyik oldal részben takart (kreplin használatakor), vagy egészben takart (selyem- vagy pamuttextil alkalmazásakor)
- kétlapos zászlónál nincs takarás, de a behelyezett alátámasztás "vastagít" (plusz két réteg)

b./varrókonzerválás lefedéssel

• elsősorban az egylapú zászlónál alkalmazzuk, a "lefedéshez" selyem- esetleg poliészterkreplint használunk.

Problémák:

- a kreplin "takarása" miatt a szövet mintázata nehezebben látható
- a többszínű textilből készített zászlón a színeket, hímzéseket, a díszítőfestés színeit stb. bizonyos mértékig "összemossa".

2. Konzerválás - dublázás ragasztással

Csak végső esetben alkalmazzuk!

Problémák:

- a konzervált zászló elveszíti textilszerűségét, "esését"
- a dublázó anyag kellemetlen, fényes műanyag felületet ad
- a kezelt felület kellemetlen fogású, tapadós
- a kezelt felület megköti a port
- számolni kell a műanyag öregedéséből adódó következményekkel.

A konzerválás és restaurálás anyagai

1. Textilek, fonalak, varrócérnák

- hernyóselyem
- pamut
- len
- selyemkreplin
- regenerált cellulóz
- poliészterkreplin

Nem használható:

- poliamid és egyéb nylon jellegű textil, fonal.

Alapelve, hogy a varráshoz használt cérna lehetőleg gyengébb legyen a megvarrandó anyagnál és műszálból készített cérnát, soha ne használjunk.

2. Színezékek

- savas színezékek
- fémpác színezékek
- csáva színezékek.

Nem használható:

- direkt színezék
- a műtárgynál eredetileg alkalmazott színezéknél rosszabb minőségű színezék (gyengébb mosásállóságú, fényállóságú), mert a gyengébb minőségű színezék használatakor korlátozzuk a későbbi beavatkozás lehetőségét.

3. Levédő szerek

A levedő szereket a zászlón levő festett dekoráció "mosásállóságához" és részben rögzítésére használjuk.

- Regnál (polivinil-butiro-acetál) alkoholos oldata (ecseteléssel, több rétegben hordjuk fel, szükség szerint szilikonos papírlapok között "bevasalhatjuk", ez a pergő felületek megfogására is alkalmas).

Problémák:

- a Regnál felhordásakor érzékeny a páratartalomra (pl. lehelet), ezért fehér lepedékszerű felület alakulhat ki; ez azonban visszamosható alkohollal és a mosásállóságot sem befolyásolja.

Nem használhatók:

- toluol, vagy toluolt is tartalmazó oldószer, mert az aranyozást befeketítheti.

4. Dublázó anyagok fólia készítéséhez

- Mowilith DMC2
- Mowilith DM5
- Mowilith DM 2HB
- Mowilith S DM5

Problémák:

- rossz raktározási körülmények között (magas páratartalom, páratartalom ingadozás) a dublázás
- a port és egyéb szennyeződések megköti
- a dublázott műtárgy sem vizesen, sem oldószeresen nem tisztítható

5-6. kép. A Chicagói Magyar Rákóczi Betegsegélyző Egylet zászlója konzerválás és restaurálás előtt és után

7. kép.

8. kép.

9. kép.

10. kép.

7. kép. A zászló részlete restaurálás előtt

8. kép. Az új selyem hímzés melletti levarrása

9. kép. Az új selyem élbevágása a hímzés mellett

10. kép. Részlet a kreplinnel való borítás után

A raktározás módjai

1. A zászlók fektetve történő raktározása

Elvben minden zászlót "fektetve" kellene tárolni, de ettől semmiképpen sem szabad eltérni az alábbi zászlók esetében:

- festménybetétes zászlóknál
- dublított (varrott vagy ragasztott) zászlóknál.

2. A zászlók feltekert állapotban történő raktározása

Az egylapú, nem festett, nem betétes zászlók esetében lehet csak alkalmazni.

Dublított zászlóval

A zászlók varrással történő konzerválása és restaurálása az egyéb szövetek restaurálásával azonos módon történik, így ezzel itt nem kívánok foglalkozni. Fontosabbnak tartom, hogy a fóliával történő dublított zászlóhoz, pontosabban a dublított fólia elkészítéséhez közöljek rövid útmutatót, melyhez ajánlom Balázs Ágnes "A szintetikus polimerek a dublításban" c. cikkének tanulmányozását (ld. Műtárgyvédelem 20. (1991), pp. 79-111.)

Szükséges anyagok

1. *A műanyagfóliát hordozó anyagnak* vékonynak, áttetszőnek, de erős, vászonkötésű textilnek kell lennie: ilyen a "kreplin", amely lehet hernyóselyem vagy poliészter.

2. *A dublító anyag* - jelenleg a polivinil-acetát alapú Mowilith DMC2 és a Mowilith DM5 ajánlott, mert ezek különböző hosszúságú molekulájú anyagok, az egyik a "lágyságot" a másik a "rugalmasságot" biztosítja - a Mowilitek vizes diszperziók.

3. *Polipropilén fólia* (amiről leválasztható az elkészített dublított fólia)

4. A kreplin színezéséhez savas vagy fémkomplex (szintetikus) *színezékek*

4. Permetező flaska

5. Széles, puha ecset

6. Ragasztószalag.

A fólia elkészítése

- Az asztallapot bevonjuk polipropilén fóliával (nagyon fontos, hogy ez teljesen sima, feszes legyen, és ne váljon el az asztallapról).

- Az előzőleg kimosott (és színezett) kreplint nedves állapotban kifeszítjük az előkészített asztallapra (széleit gondosan körberagasztjuk széles cellulux szalaggal, mert az enyves ragasztószalag leválik a polipropilén fóliáról).

- A két Mowilith-et vízzel összekeverjük 1:1:5 arányban (ez az arány lehet sűrűbb is, pl. 1:1:3, utóbbi vastagabb fóliát eredményez, nehezebb textilekhez ajánlottabb)

- a Mowilith-keveréket permetezővel felhordjuk a kreplinre (a permetezővel azonnal ki kell mosni, mert később a Mowilith eltávolíthatatlan), majd széles puha ecsettel a felesleget kiséperjük a kreplin kívülre.

E feladatot a lehető leggyorsabban kell elvégezni, mert ha a Mowilith szikkad, akkor apró darabkába áll össze és ez nehezen távolítható el a fólia felületéről. A széles ecsettel való simogatással a kreplin alatt képződő légbuborékokat el kell távolítani, mert a légbuborékoknál a kreplin nem alakul ki tapadós felület.

- Teljes száradás után a kreplinre, a polipropilén fóliával érintkező oldalon alakul ki a tapadós felület. A kész fóliát a polipropilén fóliával együtt kell tárolni.

A fólia felhasználása

- Az asztalra szilikonos papírt (öntapadós tapétáról lehúzott is alkalmas) helyezünk, szilikonos oldalával felfelé.

- Az előkészített asztalra helyezzük a Mowilith-es fóliát, fényes (tapadós) oldalával felfelé (előtte természetesen lehúzzuk róla a polipropilén fóliát).

- A dublított fóliára helyezzük a kimosott, szálára rendezett "műtárgyat", majd erre újabb szilikonos papírt helyezünk és langyos vasalóval (kb. 80 °C) a műtárgyat a Mowilith-es kreplinnel összevasaljuk.

- A műtárggyal nem fedett Mowilith-es kreplin tapadós felületű, ezért ezen a területen le kell szedni a műanyagot. Ezt úgy érjük el a legkönnyebben, ha fehér, mosott, nem "szőszelő" vásznat vasalunk rá, majd ezt feltépjük, vigyázva arra, hogy a "feltépést" a felvasalt műtárgyszalacsák irányába végezzük. Ezt általában többször meg kell ismételni, hogy a felesleges, tapadós réteg megszűnjön. Úgy is lehet kiegészíteni a műtárgyat, hogy ezekre a helyekre "kifosztott" szélű selemdarabkákat szabunk bele (ekkor természetesen nem távolítjuk el a Mowilith-es réteget).

A Mowilith-tel dublított tárgy szétbontása

Előfordulhat, hogy a tárgyat később más szempontok szerint "re-restaurálni" kell, vagy ha a tárolási, vagy kiállítási körülmények miatt az alátámasztás a műtárgytól részlegesen szétválik.

1. A tárgyat csipesszel megemelve, tompa szerszámmal mechanikusan leemeljük az alátámasztásról.

2. A tárgyat nedves (nyirkos) szívópapírra helyezzük és megvárjuk, amíg a két réteg magától szétválik.

A Mowilith-tel dublított textil tárolása

A dublított textilt nem szabad feltekerni.

Portalan, tiszta raktározást (kezelést) kell biztosítani a számára, mert a műanyag-dublírrétegbe minden szősz, por beleszárad.

Az ily módon restaurált tárgyat tilos nyirkos vagy magasabb páratartalmú helyen tárolni!

Felhasznált irodalom

- Lakiné Dr. Tóth Ilona: A zászlófestészet kialakulása Magyarországon. - A festett zászlók restaurálási problémái. In: Műtárgyvédelem, 21. köt. 1992. 85-94.
- Magyar történelmi fogalomtár. 2. köt. L-ZS. Bp. Gondolat K., 1989. p. 261.
- Mátéfy Györk: Hímzett címer (20. sz. első fele) konzerválása. Bp. 1987. 4 p. (Kézirat.)
- Mátéfy Györk: Nemzetközi brigádzászló (1930-as évek) restaurálása. Bp. 1987. 19 p. (Kézirat.)
- Mátéfy Györk: Festett mongol selyemkép (20 sz. eleje) alaptextiljének konzerválása és restaurálása. Bp. 1988. 7 p. (Kézirat.)
- Mátéfy Györk: Festett halotti címer (1863) konzerválása és restaurálása. Bp. 1989. 10 p. (Kézirat.)
- Mátéfy Györk: Selyem festett temetési címer (1774) restaurálása. Bp. 1989. 16 p. (Kézirat.)
- Mátéfy Györk: Kétlapos, kétoldalas hímezett zászló (1938) konzerválása és restaurálása. Bp. 1991. 9 p. (Kézirat.)
- Mátéfy Györk: A Vatikáni Múzeumnak a magyar millennium emlékére ajándékozott zászló (1900) konzerválása és restaurálása. Bp. 1997. (Kézirat.)
- Mátéfy Györk: A Chicagói Magyar Rákóczi Betegségélező Egylet zászlójának (1914) a restaurálása. Bp. 1998. 21 p. (Kézirat.)
- Mátéfy Györk: Karancssági lobogó (1934) restaurálása. Bp. 2000. 18 p. (Kézirat.)
- Mátéfy Györk: A "Gödöllő és Vidéke Ipartestület 1893" zászló konzerválása. Bp. 2000. 6 p. (Kézirat.)
- Pandula Attila: Vexillológia. In: A történelem segédtudományai. Bp. ELTE-BTK, 1986. p. 238.
- Tímárné Dr. Balázs Ágnes: Szintetikus polymerek a textildublirozásban és megerősítésben. In: Múzeumi Műtárgyvédelem, 20. 1991. p. 79-112.

Mátéfy Györk
textil és papírrestaurátor művész
Magyar Nemzeti Múzeum
1011 Budapest, Könyves Kálmán krt. 40